

Райым кызы Альбина

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Райым кызы Альбина

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Raiym kyzy Albina

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

ОРТО АЗИЯ АЙМАГЫНДАГЫ ТОПОНИМДЕРИНДЕГИ ЖАЛПЫЛЫКТАР
ОБЩИЕ ЧЕРТЫ ТОПОНИМОВ СРЕДНЕАЗИАТСКОГО РЕГИОНА
COMMON FEATURES OF TOPONYMS OF THE CENTRAL ASIAN REGION

Аннотация: Макалада Орто Азия өлкөлөрүндөгү айрым географиялык аталыштардын окшоштуктары, өзгөчөлүктөрү, айырмачылыктары жана аталган аймактарда кездешкен булак, суу, сай, кудук, арык топотерминдеринин лексико-семантикалык мааниси, сан менен байланышкан жер суу аталыштарынын таралышы каралат. XVI-XVIII кылымдарда жакынкы коңшу өлкөлөрдүн жазма адабий тили, маданияты бирдей болгондуктан, андагы физико-географиялык объектилер тактап айтанда тоо, көл, дарыя ж.б.у.с объектилердин көбүнчөсү окшош аталышка ээ болгон. Ошол себептүү жогоруда аталган аймактарда түрк тилине таандык огуз, кент, сай, агач сыяктуу компоненттер жер суу аталыштарында көбүрөөк сакталып калгандыгы маалым. Жогоруда көрсөтүлгөн маселелерге макалада кеңири кайрылабыз.

Аннотация: В статье рассматриваются сходства, особенности, различия некоторых географических названий в странах Средней Азии и лексико-семантическое значение топонимов – названий источников, рек, ложбин, каналов, а также распространенность географических названий, связанных с числом. Поскольку в XVI-XVIII веках письменный литературный язык и культура соседних стран были идентичны, то большинство физико-географических объектов в них, а именно горы, озера, реки и другие подобные объекты часто имели схожие названия. По этой причине в названных выше регионах такие компоненты, как -огуз, -кент, -сай, -агач, относящиеся к тюркскому языку, чаще всего сохраняются в географических названиях. Мы подробно рассмотрим вышеуказанные вопросы в статье.

Annotation: The article examines the similarities, features, and differences of some geographical names in the countries of Central Asia and the lexico-semantic meaning of the toponymsb such as names of springs, rivers, ravines, wells, streams, as well as the prevalence of geographical names associated with the number. Since in the XVI-XVIII centuries the written literary language and culture of neighboring countries were identical, physical and geographical objects in them, i.e. mountains, lakes, rivers, and other similar objects, often had similar names. For this reason, in the regions mentioned above, components like -oguz, -kent, -sai, -agach, related to the Turkic language, are most often preserved in the geographic names. We will consider the above issues in detail in the article.

Негизги сөздөр: топонимия, гидронимия, география, өлкө, суу, дарыя, көл, Тажикстан, Казакстан, Өзбекстан

Ключевые слова: топонимия, гидронимия, география, страна, вода, река, озеро Таджикстан, Казахстан, Узбекистан

Keywords: toponymy, hydronyms, geography, country, water, river, lake, Tajikistan, Kazakhstan, Uzbekistan.

Тил илиминде географиялык аттардын келип чыгышы көптөгөн убакытты, далайлаган жылдарды жана ондогон кылымды өз ичине камтып турат. Айрым аталыштар оозеки түрдө сакталса, кээ бир аталыштар тарыхый булактарда жазылып калган. Жер-суу аттарынын келип чыгышы ар түрдүү. Анткени, ар бир элдин тарыхый тагдыры, диний-мифологиялык дүйнө таануусу, географиялык жашоо шарты бир алкакта жашап келсе дагы, ар түрдү болгонун тана албайбыз. Мындай факторлор ар бир элдин жер-суу аталыштарын ат коюп, кеңири журтчулукка тарап кетүүсүнө таасир берген. Бирок, маданий, этнографиялык окшоштукту негиздеп турган элдердин жер-суу аталыштары окшош болгону менен тилдик фактор өзгөчөлүктү көргөзүп турду.

Аталган аймактарда көчмөн маданиятынын аскердик артыкчылыгынын натыйжасында цивилизациялардын кагылышуусу, тогуз жолдун тоомунда Улуу Жибек жолунун натыйжасында маданияттардын кездешүүсү орун алып, маданий процесстерге таасир берип, анын ичинен жер-суу аталыштарынын калыптанышын негиздеген. Орто Азия чөлкөмүндө, тактап айтканда, казак, өзбек, тажик, кыргыз элдеринде араб, монгол, иран, көөнө түрк тилдеринен келген жер-суу аталыштары кездешет, бирок кайсы аталыш кандай оошуп келгендиги тууралуу так ойду айтыш кыйын. Бир гана болжолду көз караштарды билдирип, объективдүү маалыматтар менен аргументтүү айтканга аракет көрүлмөкчү.

Өзбекстан жергесиндеги кээ бир жер-суу аталыштары байыркы катмарга барып такалышы ыктымал, ошондуктан кыргыз-өзбек суу аталыштарындагы лексико-семантикалык жактан окшош маанилер көп эле кездешет. Бул аймактагы кээ бир жер-суу аталыштары байыркы катмарга барып такалышы ыктымал, ошондуктан кыргыз-өзбек суу аталыштарындагы лексико-семантикалык жактан окшош маанилер көп эле кездешет. Өзбектерде «Булакбоши», «Арасай» (Орасай), «Күнчикар» деген аталыштар кездешет. Булакбаши, Арасай деген сөздөр – «булактын башы», «сай буйи» – «буй» – жээк, сайдын же дарыянын жээги деген маанини туюндуруп турат. Сой – дарыянын сайы, буй – жээк деген сөздү негиздеп турат. Ал эми биздин өлкөдө да (сай) топонимине байланышкан аталыштар көп. М: Кажысай, Аравансай ж.б.у.с. «Чай», «сай», «суу» огуз түркчөсүндө «сай-чай» деген формаларга өтүп айтыла берет. Чайбулак – чай кайнатып иче турган булак эмес, сайдагы булак деген маанини туюндуруп турат. Ошондой эле, азыркы Жумгал районундагы «Чаек» деп аталган айылдын мааниси чай+эк деген уңгу жана мүчөдөн эмес, тактап айтканда, чай өсүмдүгүн эгүү эмес, Чаек – «чай» (түркчө) – «сай» – суу маанисиндеги сөздөн келип чыккан. Орто кылымда түрктөр дарыяны (суу, өзөн) «арык» же «укуз» дешкен. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө «сай» – таштак жер деп берилген. [1] Ал эми Күнчикар деген калктуу конуштун аталышы кездешет. Күнчикар – чыгыш - т. а. күндүн чыгышы. Мындан сырткары Арасай, Арнасай ж.б.у.с. суу аталыштары бар. (Орасой) «Ора» ортодогу кошулган жерди билдирет. Ошондой эле Хорезмде чоң каналдар «арна», кичинекей каналдар – «яб» деп аталат. Арна компоненти катышкан географиялык терминдердин да көп экендигине күбө болобуз. М: Арнакапчыгай, Арнасай, Назарханарна, Богланарна ж.б. Казак тилинде Арна каньон, терең, чуңкур, кууш өрөөн деген маанини берет. Экинчи мааниси багыт, канал. Самаркан областында байыркы каналдардын бири болгон Булунгур деген аталыш бар. Өзбек элинин белгилүү тилчиси С. К. Караевдин белгилөөсүндө Чыгыш Түркстанга жакын Турфана шаарында Булунгир деген аталыш жолугат. Монголдорчо – Булунгир тунарган

деген маанини берет. Ушул эле аталыш кытайда Булунгир, Булунзир, Булунзы, Булунцирь түрүндө кезигет. [2. 10,15]. Өлкөнүн көпчүлүк гидронимдеринде “**булак**” топотермини кездешет. Гумбулак (гум - терең), Жарбулак сайдагы булак, Жиндибулак (диалектерде, мас, ичке булак), Каттабулак (чоң булак), Котурбулак (котурду дарылаганга жардам берет) ж.б. Мындан сырткары “**кудук**” топотермини бар. М: Аткудук, Жаркудук, Ташкудук ж.б. Ингичкасой – ичке. Ичкедрыя, Жингилсой. Жингил деген сой ж.б. Ушул эле булак, кудук сыяктуу топотерминдер Кыргыз жергесинде да кеңири тараган. Миң Булак, Жан Булак, Жон Булак, Кара Булак, Бир Булак ж.б. Жыйынтыктап айтканда өзбек-кыргыз жер-суу аталыштарында тыбыштык айырмачылыктар көрүнүп турганы менен маанилик жактан бири-бирине окшош болуп турганы этникалык жактан жакын эл экенибизден кабар берип турат.

Ар бир өлкөдө жер-суу аталыштарынын келип чыгышы жердин географиялык шартына, диний ишенимине, мифологиялык дүйнө көрүмүнө шайкеш келип, ат коюп алышканын баамдасак болот. Ушундай эле көрүнүштү Казакстандын жер-суу аталыштарынын да байкаса болот. Бул аймактагы Сыр дарыя, Балхаш, Аганас деген суу аталыштарын мааниси кандай, түп тамыры кайсы тилге же кайсы сөзгө барып такаларына баам сала турган болсок, анда мааниси тээ байыркы тарыхка кетери шексиз.

Сыр Дарыя - Орто Азиядан агып өткөн дарыя болуп саналат. Байыркы убакта бул дарыя «Яксары» деп аталган. Б.з.ч. IV кылымдагы жазуу булактарында «река жемчуга» деп берилген. Ошондой эле алгачкы Орхон Енисей түрк жазууларында «Иенчу-угуз» деп берилет. Ал эми кытайда Сыр дарыянын байыркы аталышы «Чженьчжухе» («Жемчужная река») делсе, Ирандагы булактарда «Яхша-арта», – «Превосходная жемчужина» дегенди билдирген. Окумуштуулардын айтымында Сыр дарыя аккан жерлерде жемчуг (баалуу таш) болгон эмес. Бул баалуу таштын атынан эмес, аны баалап, сыйлагандыктан келип чыккан. [3. 125-130] Байыркы грек булактарында Йаксарт деп берилсе, орто кылымдарда Ашард же Хашарт деген аталышта жолугат. [4.472] Кээ бир маалыматтарда Сыр дарыя аталышы XIX кылымда Ирандын «Сары» деген сөзүнөн келип чыккандыгы айтылат.

Жогоруда аталып кеткен **Балхаш** көлүнүн аталышы бир тараптуу эмес. Э. Кайдаров “бал” “ва” – суулу балыктап, баткактуу, бал+каш балчыктуу жер, саз деп берет. О. Молчонава жазып кеткендей Балкаш, Балкашгу, Балкасту өзөн, сай, тау деген атоолордо кездешет. Ал эми **Аганас** – аталышынын келип чыгышынын түрдүү варианттары бар. Е. Койшыбаевдин пикиринде “арна” деген сөз терең суу деген маанини берерин айтат. [5. 65-б.] Ал эми жогорку көрсөтүлгөн эмгекте Аганас аталышы үч компоненттен куралган деп берет. 1) ак, агуу, жылжуу, козголуу, 2) ын же ан 3) ас – эски топонимдик формант. Байыркы аталышы Agynas болушу мүмкүн. Агынас болуп өзгөрүүгө учураган. [3. 129-б.] Ушул сыяктуу аталыштардын бардыгы суунун сапатына, көлөмүнө, түсүнө, жайгашкан жерине карата аталган.

Ошондой эле Тажик тилиндеги аталыштарга кайрылсак, бул тилге байланыштуу жер суу аттары X-XII кылымдарга таандык. Себеби ошол убакытта түрк тилдүү этностордун көчүп конуп жүрүшү менен байланыштырат. Хотлон областында да ислам мезгилинде түрк уруулары жашаган деп айтылат. Аталган аймакта түрк, өзбек урууларына тиешелүү төмөнкүдөй аталыштар бар.

1) su? suw (Кизилсу) Йахсу, Иеттису дарыянын аталышы; 2) say Тандырсай, Базарсай; 3) guduk Эшенкудук; 4) arig арык, канал Бустонарьк, Бустонарик, Бешарик сыяктуу аталыштар кездешет. Ошондой эле О. Молчанова Тоолуу алтай автономиялуу областында да

жогорудагыдай булак, арык, арт, белтир ж.б.у.с. топотерминдер бар экендигин көрсөткөн. [6.16]

Байыркы уруулардын тилдерине тиешелүү болгон жер суу аттары Тажик топонимдерине аралашып сиңип кеткен. Ошондуктан азыркы тажик топонимиясы да тилдик катмарларга ажыратылып каралат. Тажик, Памир, Ягноб, Түрк (өзбек, кыргыз), орус, согдий мына ушул сыяктуу катмарларга байланыштуу аталыштар бул аймакта кеңири кездешет. Жергиликтүү элдер агын сууларды, жөн гана дайра деп аташат. А кичине куйма, шаркыратмаларды атайын термин менен аташпайт. Жөн гана кайсы бир капчыгайдын суусу деп коюшат.

Ошондой эле тажик тилинде сан менен байланышкан аталыштар бар. “1” (тадж.як, кырг.бир), “2” (тадж. ду, кырг. эки, “4” (тадж. чор, кырг. төрт), “5” (тадж. панж, кырг. беш), “6” (тадж. шиш, кырг. алты), “7” (хафт, жети), “10” (дах, ўн), сорок – “40” (чил, қирқ), Мисалы, Яккабош - (жалгыз) деген маанин түшүндүрөт. [7. 84 с]

Чоржуй - (орус.Чарджоу) - Туркменистандагы область жана шаар. Шаардын аталышы перс-таджик сөзүнөн келген. Чор (четыре) жана жуй (дарыя) т.а. «төрт дарыя » дегенди билдирет. Чорток (вар Чартак сарай); - Ср. азерб. Чардаг-«крыша», «үстү»: ал эми персче тажикче Чор «төрт» жана арабча – «арка», «сактоочу», «чатыр » деген маанини берет.

Панж (5) санына байланышкан төмөндөгүдөй аталыштар бар: **Пенджаб** (вар. панжоб) – беш дарыя перс-тажик сөзү, панч сандык мааниде (беш) дегенди билдирсе, об (суу) дегенди билдирет. Панжоб – Афганистан менен Таджикистан территориясындагы агын дарыянын аталышы. Панжикент - Самаркандагы көчөнүн жана Таджикистандагы шаардын аталышы; (орусча Пенджикент) Бул сөз тажиктин “панч” деген сөзүнөн алынган. Панч беш дегенди билдирсе, ал эми кент сөзүн түрк тилинен которгондо шаар, кыштак деген түшүнүктү берет. Мындан сыткары Бешагач деген Ташкентте эл жашаган аймактын аталышы бар. 1-сөзү беш (пять) сандык маанини туюндурса, агач (егоч) – дарак, бак деген маанини берет. Агач арт, Агач арт байыркы түрк формасы кыргызча жыгач. Арт-кыргыз тилинин лексикасында кездешпейт. Экинчи копоненти менен кездешет. Көк-Арт, Кум-Арт, Кызыл-Арт, Кайың-Арт. Бул тууралуу Д. Исаевдин эмгегинде (йигач, агач, игач) жыгач карагай маанисинде берилген. [8. 29-б.] Бул эки сөздү кошкондо (Бешагач) - «беш дарак» маани келип чыгат. “Беш” санына байланышкан дагы бир аталыш Самаркан обл. Пастдарган районунда кездешет. Бул аймакта Бешкахрамон - деген кыштак жайгашкан. Беш (пять) сандык маанини берсе, кахрамон- (баатыр) деген маанини берет, тактап айтканда, беш эмгек баатырынын кыштагы деген маанини туюндурат.

Жогоруда көрсөтүлгөн сан компонентине байланышкан аталыштар кыргызстандын жер суу аталыштарында да кеңири тараган. Алсак: Экинчи тал, Үч-булак, Үч-малай, Үч -Терек, Үчэмчек, Үч-Коргон, Үч- Чат, Үч-дөбө, Үчкошкон, Төрткүл, Чарайгыр (чаар эмес, чар. Чар - фарсча төрт), Чартак (төрт так-таг-тоо), Беш арал, Беш абышка, Беш-Байтал, Беш бала, Бешбадам, Беш бажа тоо, Бешбелчир, Беш булак, Беш көл, Беш конуш жайлоо, Беш мойнок, Беш өрүк, Беш күнгөй, Бешгаш, Беш үңкүр, Алты арык, Жетиген, Жети-Көл тоо кыркасы, Жети Өгүз, Жети-Суу, Тогуз-Булак, Тогуз Торо, Онбир-Жылга ж.б. Өйдөдө көрсөтүлгөн тажик тилиндеги чор (төрт), фарс тилиндеги чар (төрт) компоненти менен окшоштугу жакын. Кыргызстандын Ош аймагында Чилустун Чарбак деген аталыш бар - төрт бак, төрт дарак дегенди түшүндүрөт. «Чил» **перси** тилинде кырк деген сөз. Кырк устун жыгач, кырк дарак. Ошондой эле тажик тилинин базасында Келте-Булак, Зилзала-Булак, Санам-Булак, Баткен, Зардалы Дөгмөн ж.б. у.с. аталыштар кездешет.

Жыйынтыктап айта турган болсок жогорудагы көрсөтүлгөн жерлердеги жер-суу аталыштарындагы окшоштуктар маданий, тилдик, этнографиялык жактан бирдей баалуулук системасына ээ болуп, этнонимдик жактан ар башка болгону менен түпкүрүндө бир маданий өзөктүн өкүлдөрү экенинен кабар берет. Аты аталган өлкөлөрдүн территориялык жана идеологиялык багыты башка болгону менен тилдик, этникалык жактан түрк элдердин бир чоң тобуна кирип турарыбыз эч талашсыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Махмуд Кашгари Туркий сузлар девони (Дивану луготи турк) 1,3 т. Ташкент, 1960
2. С. Караев Топонимия Узбекистана с топонимическим словарем – Т.: 2015
3. Ортолук Казакстандын жер-суу аттары, Алматы 1989
4. Беруни 1973 – Абу Райхан Беруни. Канон Мас'уда (книги I—V) /
5. Вступительная статья, перевод и примечания П.Г. Булгакова и Б.А. Розенфельда при участии М.М. Рожанской (перевод и примечания) и А.Ахмедова (примечания) // Избр. произв. Т. 5 (часть 1). Ташкент: Фан, 1973.
6. Койшыбаев Е. Казакстан жер-суу аттарынын сөздүгү, Алматы, 1985
7. Молчанова О., Топонимический словарь Горного Алтая 1979, 7-б.
8. Хромов, Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. Вып. 1 / под ред. З.Ш. Раджабова. — Душанбе: Ирфон, 1975.
9. Исаев Д. Жер суу аттарынын сыры. Б.: 1977

УДК: 81'243

Саденова А. Е., Асылбеков Р.О.

КазМУ аларды. Аль-Фараби

Саденова А. Е., Асылбеков Р.О.

КазНУ им. аль-Фараби

Sadenova A.E., Asylbekov R.U

KazNU them. Al-Farabi

ТИЛДИ ҮЙРӨТҮҮДӨ СӨЗ КЫРДААЛДАРЫНЫН ТҮРЛӨРҮН КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧҮЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТИПОВ РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ

ТІЛ МЕНГЕРТУДЕ СӨЙЛЕУ ЖАҒДАЯТ ТҮРЛЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ FEATURES OF THE USE OF TYPES OF SPEECH SITUATIONS IN LANGUAGE ACQUISITION

Аннотация: Мақалада казак тилинин ассимиляциясындагы кеп жағдайларынын түрлері қаралат. Казак тилин үйрөнүп жатқан чет элдик студенттердин сүйлөөнү қалыптандыруунун методдору қаралып, сүйлөөчүлүккө үйрөтүүнүн психологиялық алғылықтуу шарттарына талдоо берілген. Сүйлөө үчүн зарыл болгон шарттардын арасында маанилүү орунду жағдайлар жана алардын компоненттери алат. Оқуу процесси бардык реалдуу қырдаалдарды чағылдыра албайт, ошондуктан чыныгы кеп коммуникациясын туураған билим берүү коммуникативдик қырдаалдарды имитациялоо сунушталат. Мақалада